

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ¹

ON THE QUESTION OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DURING THE STATE OF MARTIAL LAW

Рябченко О.П., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін

Донецький державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Сопілко І.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін

Донецький державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності розроблення Концепції захисту прав людини під час воєнного стану, а також визначення акцентів щодо її структури та спрямованості. Опрацьовано дотичні за тематикою наукові роботи. У вказаних та інших наукових роботах, аналітичних оглядах закордонних дослідників обґрунтовано авторські погляди до розкриття проблеми дотримання прав людини, а також виділено тенденції щодо стану дотримання прав людини, що можуть бути покладені в основу запропонованого дослідження. Проте дослідження орієнтоване на пробіл у наукових напрацюваннях – не враховано сучасні виклики, які постали перед Україною як частиною цивілізованого світу, реагування на які передбачає широке застосування підходу, заснованого на правах людини (англ. Human Rights-Based Approach). Спроможність держави ефективно забезпечувати права людини є ознакою високого рівня реалізації демократичних засад її функціонування. Вказане безпосередньо стосується умов воєнного стану, коли пріоритетним є захист національних інтересів та виникають чисельні виклики належному дотриманню прав людини, які не тільки пов'язані із необхідністю застосування державою адекватних засобів реагування, в тому числі і тих, які мають правообмежувальний характер, а й викликані порушеннями норм і принципів міжнародного права. Актуальний пошук шляхів вирішення проблеми дотримання прав людини у визначених умовах надає пріоритет воєнному стану, зважаючи на найбільший виклик на шляху розбудови демократії в Україні – повномасштабне вторгнення росії. Разом з тим, вказане не виключає необхідність такого пошуку і в умовах воєнних дій. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента № 392/2020 від 14.09.2020, інші акти чинного законодавства не вичерпують повністю шляхів вирішення проблем у зазначеній сфері, окремі з них потребують оновлення, в тому числі із врахуванням міжнародних стандартів щодо прав людини в кризових умовах. Вказане потребує теоретичного і практичного вирішення.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, концепція, воєнний стан, ООН, демократія, громадянське суспільство.

The article is devoted to the justification of the need to develop the Concept of Human Rights Protection during martial law, as well as the definition of accents regarding its structure and orientation. Scientific papers related to the topic have been elaborated. In these and other scientific works, analytical reviews of foreign researchers, the author's views on the disclosure of the problem of human rights compliance are substantiated, and trends regarding the state of human rights compliance are highlighted, which can be the basis of the proposed study. However, the research is focused on a gap in scientific developments – it does not take into account the modern challenges that Ukraine has faced as part of the civilized world, the response to which involves the wide application of the Human Rights-Based Approach. The state's ability to effectively ensure human rights is a sign of a high level of implementation of the democratic principles of its functioning. The above directly applies to the conditions of martial law, when the priority is the protection of national interests and there are numerous challenges to the proper observance of human rights, which are not only connected with the need for the state to use adequate means of response, including those that have a rights-limiting nature, but also caused by violations of norms and principles of international law. The urgent search for ways to solve the problem of observing human rights in certain conditions gives priority to martial law, taking into account the biggest challenge on the way to building democracy in Ukraine – a full-scale invasion of Russia. At the same time, the above does not exclude the need for such a search in the conditions of military operations. The National Strategy in the field of human rights, approved by Presidential Decree No. 392/2020 dated September 14, 2020, other acts of the current legislation do not fully exhaust the ways of solving problems in the specified field, some of them need to be updated, including taking into account international standards on human rights in crisis conditions. This requires a theoretical and practical solution.

Key words: human rights, protection of human rights, concept, martial law, United Nations, democracy, civil society.

Постановка проблеми. Спроможність держави ефективно забезпечувати права людини є ознакою високого рівня реалізації демократичних засад її функціонування. Україна після здобуття незалежності вибудовує демократію, а активна громадянська позиція українського народу, доведена подіями Революції Гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року), є підґрунтям успішності цього складного процесу.

На шляху до демократичного суспільства наша держава повинна мати можливості протистояти чисельним

викликам та долати небезпеки, що гальмують не тільки її розвиток, а й можливість посісти достойне місце у світовому правопорядку, сформувати конкурентоспроможну економіку та забезпечити високий рівень життєдіяльності усіх верств населення.

Найбільшим викликом на шляху розбудови демократії в Україні є збройна агресія Російської Федерації, тимчасова окупація частини території, намагання її збільшити, ворожі насильницькі дії, здійснені російськими воюючими, щодо цивільного населення, примусова депортація громадян України на територію Російської Федерації, нищівне руйнування інфраструктури, житла громадян. Повномасштабним вторгненням на територію незалежної та суверенної держави Україна, що розпочалося 24 лютого 2022 року, росія порушила низку основоположних принципів міжнародного права та інших норм міжнародного права, зокрема, загальної поваги і захисту прав людини.

Перед підступним нападом росії 24 лютого 2022 року Україну спіткала пандемія коронавірусу COVID-19, боротьба з якою здійснювалась на усіх напрям-

¹ У цій публікації частково використані та знайшли свій подальший розвиток результати авторського дослідження, відображені у таких публікаціях: Рябченко О.П., Шпак Н.А. Організаційні та правові основи дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків. Правопорядок і правовий режим в Україні. Наукова монографія/ кер.авт.кол. А.О. Селіванов. К.: Логос, 2022. 292 с., с. 105–121; Рябченко О. П. Дотримання прав людини в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій. до питання прийняття концепції. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах сьогодення: зб. наук. праць. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН України О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 78–82. (308 с.).

ках життєдіяльності нашої держави за активної міжнародної підтримки і була викликом для прав і свобод громадян, здоров'я і безпеки, для економіки нашої держави, фінансової системи, соціальної сфери.

Серед викликів демократії слід окремо виділити корупцію, масштаби якої негативно впливали на усі сфери життєдіяльності суспільства, громадян України. Визнання світовою спільнотою необхідності впровадження заходів щодо подолання визначили формування та функціонування в Україні порівняно нещодавно системи антикорупційних органів та посилення компетенції антикорупційної спрямованості в органах державної влади. Функцію боротьби з корупцією в Україні станом на квітень 2022 року реалізують Офіс Генпрокурора, Національне антикорупційне бюро України, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Міністерство внутрішніх справ України, Національне агентство з питань запобігання корупції, Бюро економічної безпеки. В органах виконавчої влади приймаються та реалізуються антикорупційні програми. Функціонує Вищий антикорупційний суд, утворений відповідно до судової реформи 2016 року. Разом з тим, відзначається необхідність суттєвого вдосконалення функціонування системи антикорупційних органів, усунення дублювання компетенцій у цій сфері та відповідної організаційної оптимізації.

Виділені найбільш складні виклики на шляху нашої держави до демократії визначають необхідність поглибленого пошуку не тільки шляхів їх подолання, а й встановлення причин та умов виникнення з метою формування системних превентивних заходів, спрямованих яких визначена, насамперед, дотриманням прав людини. Саме дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків, які виникають внаслідок існування перелічених та інших складних викликів перед державою Україна можна розглядати як основу формування системних державних заходів з метою попередження та недопущення виникнення таких викликів [1, с. 105–121].

Ознакою високого рівня реалізації демократичних засад функціонування держави є спроможність її інститутів ефективно забезпечувати права людини. Вказане безпосередньо стосується умов воєнного стану та, коли пріоритетним є захист національних інтересів та виникають чисельні виклики належному дотриманню прав людини, які не тільки пов'язані із необхідністю застосування державою адекватних засобів реагування, в тому числі і тих, які мають правообмежувальний характер, а й викликані порушеннями норм і принципів міжнародного права. Актуальний пошук шляхів вирішення проблеми дотримання прав людини у визначених умовах надає пріоритет воєнному стану, зважаючи на найбільший виклик на шляху розбудови демократії в Україні – повномасштабне вторгнення росії. Разом з тим, вказане не виключає необхідність такого пошуку і в умовах воєнних дій.

Виділені проблеми є такими, які потребують наукового осмислення, враховуючи відсутність цілісної концепції дотримання прав людини в умовах воєнного стану. Вказане впливає з результатів узагальнення існуючих наукових досліджень, аналізу чинного законодавства, яке характеризується фрагментарністю та, до того ж, потребує принципового оновлення, враховуючи нові виклики, які постали перед Україною у зв'язку із збройною агресією росії.

Наукова доцільність та політичне значення розробки зазначеної концепції та формування необхідних та актуальних за існуючих умов відповідних напрямків і заходів її реалізації обумовлені необхідністю вирішення проблеми забезпечення національної безпеки, зміст та межі якої визначаються чинниками зовнішнього і внутрішнього впливу на розвиток української державності. Таке праворозуміння сутності проблеми забезпечення національної безпеки обумовлює також врахування специфіки ризиків

і небезпек, які ймовірно можуть виникати та впливати на стан дотримання прав людини. Вказану Концепцію, за таким підходом, доцільно сприймати як модель нівелювання таких ризиків і небезпек, що, у свою чергу, визначає потребу формування прогнозів (передбачень) застосування заходів щодо її реалізації [2].

Огляд останніх досліджень і публікацій. Останніми роками з пропонованої тематики дослідження були публікації таких вчених, як: [3], [4], [5], [6], [7]. У вказаних та інших наукових роботах, аналітичних оглядах закордонних дослідників обґрунтовано авторські погляди до розкриття проблеми дотримання прав людини, а також виділено тенденції щодо стану дотримання прав людини, що можуть бути покладені в основу запропонованого дослідження. Проте у них не враховано сучасні виклики, які постали перед Україною як частиною цивілізованого світу, реагування на які передбачає широке застосування підходу, заснованого на правах людини (англ. Human Rights-Based Approach).

Метою статті є обґрунтування необхідності розроблення Концепції захисту прав людини під час воєнного стану, а також визначення акцентів щодо її структури та спрямованості.

Основний матеріал. Серед основних ознак прав людини, слід виокремити такі: універсальні та невідчужувані – означає, що вони стосуються всіх людей; взаємозалежні та неподільні – означає відсутність ієрархії між правами людини; покращення одного права сприяє розвитку інших, а також позбавлення одного права негативно впливає на інших; рівні та недискримінаційні, тобто застосовуються для всіх однаково, незалежно від національності, місця проживання, статі, національного чи етнічного походження, кольору шкіри, релігії, мови чи будь-якого іншого статусу.

Права людини поділяють на громадянські та політичні права (наприклад, право на свободу від катувань, право брати участь у державних справах, право на власність) та економічні, соціальні та культурні права (наприклад, право на належний рівень життя, право на освіту та право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я тощо). Хоча права людини вважаються взаємозалежними та неподільними, однією важливою відмінністю між цими двома категоріями прав є концепція «поступової реалізації» щодо економічних, соціальних та культурних прав.

Вказуючи про сутність поступової реалізації, слід зазначити, що не всі економічні, соціальні та культурні права можуть бути повністю реалізованими негайно, коли держава ратифікує договори, що захищають ці права в міжнародному праві. Крім того, мають бути максимально враховані наявні ресурси, брак яких не повинен бути виправданням бездіяльності чи відстрочення виконання заходів щодо реалізації прав.

Зокрема, незалежно від наявних у них ресурсів, держава повинні вжити негайних дій для повної реалізації економічних, соціальних культурних прав у п'яти сферах: 1) ліквідація дискримінації; 2) негайне здійснення економічних, соціальних культурних прав, які не підлягають поступовій реалізації (наприклад, право на свободу асоціацій, рівну винагороду за працю рівної цінності та зобов'язання захищати дітей та молодь від економічної та соціальної експлуатації); 3) реальні кроки до реалізації економічних, соціальних культурних прав, що підлягають поступовій реалізації (наприклад, впровадження стратегій, планів, прийняття необхідних законів політики, а також регулярний моніторинг та оцінка прогресу, досягнутого до повної реалізації прав); 4) відсутність регресу заходів, що означає заборону звуження захисту прав; 5) увага до мінімальних основних зобов'язань, що означає зобов'язання держав відповідати мінімальним необхідним рівнем реалізації прав (наприклад, правом на

мінімальну необхідну їжу, основний притулок, санітарні умови та достатню питну воду).

У контексті реалізації міжнародних гарантій дотримання прав людини, ратифікованих у встановленому порядку, слід вказати про основний метод забезпечення таких прав – здатність осіб пред'являти адміністративні або юридичні позови проти держави за порушення державою поваги, захисту та їх виконання. Крім того, окремі особи можуть порушувати справи щодо прав людини в регіональних судах з прав людини або подавати скарги до договірних органів ООН, відповідальних за нагляд за виконанням конкретних конвенцій з прав людини (наприклад, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок) [1, с. 105–121].

В Україні прийнято Національну стратегію у сфері прав людини, яка затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. Стратегія зосереджена на розв'язанні основних системних проблем у сфері забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах нових викликів, що постали перед суспільством, але не вичерпує повністю шляхів вирішення проблем у зазначеній сфері. Цим нормативно-правовим актом передбачено визначення такі стратегічні напрямки її реалізації, серед яких: забезпечення права на життя; запобігання та протидія катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; забезпечення права на справедливий суд; забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації; забезпечення права на приватність; забезпечення свободи мирних зібрань та об'єднань, права на участь в управлінні державними справами; запобігання та протидія дискримінації; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; запобігання та протидія насильству за ознакою статі, експлуатації, торгівлі людьми; запобігання та протидія домашньому насильству; забезпечення прав корінних народів і національних меншин; забезпечення права на працю та соціальний захист; забезпечення права людини на охорону здоров'я; забезпечення екологічних прав; забезпечення дотримання прав людини в процесі ведення господарської діяльності; забезпечення права на освіту; забезпечення прав дитини; забезпечення прав іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, а також біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту; забезпечення прав ветеранів війни, зокрема осіб, які брали або беруть участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях; забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб; забезпечення та захист прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України; забезпечення та захист прав осіб, які проживають в населених пунктах у безпосередній близькості до лінії розмежування; звільнення осіб, які були позбавлені свободи внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, тимчасової окупації частини території України, та відновлення прав таких осіб; забезпечення прав осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та членів їх сімей; подолання негативних наслідків збройного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації; підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини. Однак, у виділених стратегічних напрямках реалізації Національної стратегії у сфері прав людини не знаходять відображення чинники впливу на проблеми, вирішення яких потребує прийняття цієї Стратегії [1, с. 105–121; 8]

Отже, забезпечення дотримання стандартів прав людини (включаючи економічні та соціальні права) мають ставати чіткішими на національному рівні. Аналіз чинного законодавства України дозволяє зазначити про його спрямованість

на вирішення проблем забезпечення реалізації окремих прав – на освіту, житло, особисту недоторканність, таємницю листування, підприємництво тощо. Однак питання превенції сучасним викликам і небезпекам не отримало достатнього ступеню нормативного забезпечення.

З огляду на вище вказане, перед державою Україна постає необхідність вжиття таких першочергових заходів стосовно забезпечення дотримання стандартів прав людини:

- вдосконалення проекту Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» «Про Національну стратегію із захисту цивільного населення у збройних конфліктах на період до 2030 року» з метою закріплення положень щодо концептуальних основ захисту цивільного населення в умовах воєнного стану;

- формування та реалізація комплексної державної політики щодо надання репарацій цивільним жертвам конфлікту;

- перегляд та прийняття проекту закону «Про засади державної політики перехідного періоду» [9] з урахуванням висновку Венеціанської комісії №1046/2021, особливо щодо відповідальності за кримінальні правопорушення, скоєні у зв'язку з тимчасовою окупацією, відповідно до міжнародного права, перегляду диференційованого ставлення до різних категорій осіб, які вчинили злочини; при встановленні істини орієнтованості на жертву; відповідності міжнародним стандартам положень щодо адміністративних процедур реєстрації актів цивільного стану, виконаних на тимчасово окупованих територіях, та перегляду обмежувального підходу щодо визнання академічних сертифікатів, ступенів та звань, виданих на цих територіях [10];

- припинення безкарності винних у порушеннях прав людини, зокрема найсерйозніших порушень, шляхом систематичного проведення невідкладних, неупереджених, ефективних і ретельних розслідувань з метою виявлення та притягнення до відповідальності винних і накладення на них відповідних покарань, забезпечуючи при цьому, щоб сім'ї жертв мали доступ до ефективних засобів правового захисту та до повного відшкодування;

- гарантування захисту скаржників від будь-якої форми репресій і забезпечення ефективного розслідування всіх випадків репресій, а також притягнення винних до кримінальної відповідальності;

- забезпечення відсторонення від зайняття посад осіб, засуджених за порушення прав людини [1, с. 105–121].

Визнання цілеспрямованості Концепції дотримання прав людини в умовах воєнного стану (бо інакше неможливо гарантувати системність та ефективність відповідної теоретико-правової моделі) обумовлює виділення першого її елементу – мети розробки й прийняття. Таку мету можна визначити з позицій створення умов недопущення фактів порушення прав людини в умовах воєнного стану або мінімізації їх кількості. Складовою такої стратегічної мети слід виділити невідворотність відповідальності винних за порушення прав людини у виділених умовах.

Зрозуміло, що така мета сприймається ідеальною та такою, яку неможливо досягти у повному обсязі. У зв'язку з цим доцільне формування проміжних цілей, послідовне досягнення яких створить умови реалізації стратегічної мети.

Невід'ємним елементом процедур формування системи проміжних цілей є визначення наслідків функціонування воєнного стану, їх систематизація за критерієм пріоритетності подолання. Слід вказати про роль і значення якісного законодавчого забезпечення для успішності реалізації проміжних цілей і стратегічної мети Концепції. Досягнення якості нормативно-правових актів є окремою системною проблемою, а пошук шляхів її вирішення передбачає формування «дерева цілей», пов'язаного із проміжними цілями реалізації стратегічної мети.

Характеризуючи структуру першого – цілепокладаючого – елементу Концепції, необхідно вказати на таку його складову як моніторинг стану дотримання прав людини в кризових умовах воєнного стану. Мова має йти не тільки про кількісні показники фактів таких порушень, але, насамперед, про ступінь суспільної небезпеки таких фактів. Кожен факт порушення права людини має сприйматись як посягання на загальногуманітарні, демократичні цінності, а тому моніторинг має здійснюватися з позицій їх негативного впливу на людський розвиток [2].

Таким чином, структуру Концепції дотримання прав людини в умовах воєнного стану можна представити у формі сукупності таких її складових елементів: 1) мотивувального – обґрунтування необхідності розробки і прийняття Концепції із чітким окресленням чинників впливу на стан дотримання прав людини у зазначених кризових умовах, встановлення викликів дотриманню прав людини та інших викликів, пов'язаних із воєнним станом, виділення та систематизація міжнародних стандартів реалізації підходу, заснованому на правах людини, в умовах кризових ситуацій; 2) цілепокладаючого – із складною структурою визначення стратегічної мети на підставі результатів моніторингу стану дотримання прав людини та «дерева» проміжних цілей, включно із цілями формування якісного законодавчого забезпечення; 3) засновницького – що складається з конкретних принципів реалізації Концепції, зміст яких є основою виділення напрямків, форм і методів

реалізації; 4) функціонального – передбачає встановлення системи суб'єктів реалізації із розподілом компетенції щодо застосування заходів і засобів реалізації Концепції; 5) ресурсного – охоплює ресурсне забезпечення реалізації (матеріальні, фінансові, кадрові, інформаційні ресурси); 6) охоронного, де передбачено юридичні гарантії реалізації Концепції, в тому числі – інституційна та компетенційна складові; 7) методичного – містить конкретні напрямки реалізації Концепції, зокрема – щодо виділення юридичних гарантій дотримання прав людини в умовах воєнного стану, встановлення шляхів імплементації міжнародних стандартів дотримання прав людини в умовах кризових ситуацій у національне законодавство, оптимізації та уніфікації функціонування системи державних органів в умовах воєнного стану, вдосконалення системи підготовки кадрів для органів і підрозділів цивільного захисту, правоохоронних органів для дій в умовах воєнного стану та інш. [2].

Висновок. Проведене дослідження дозволяє констатувати необхідність надання Концепції дотримання прав людини в умовах воєнного стану такої побудови, що включала б у себе не тільки власне напрямів розвитку законодавства та практики його застосування, але й – обґрунтування відповідних напрямів. Це забезпечить їх правильне розуміння суб'єктами правотворення, а також – правозастосування. Критичним є також передбачити юридичні гарантії та засоби реалізації положень Концепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рябченко О.П., Шпак Н.А. Організаційні та правові основи дотримання прав людини в умовах підвищених ризиків. Правопорядок і правовий режим в Україні. Наукова монографія / кер.авт.кол. А.О. Селіванов. К.: Логос, 2022. 292 с.
2. Рябченко О. П. Дотримання прав людини в умовах воєнного стану та надзвичайних ситуацій: до питання прийняття концепції. Адміністративне і фінансове право України: теорія і практика в умовах сьогодення: зб. наук. праць: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, листопад 2022 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф., член-кор. НАПрН України О. Ф. Андрійко. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 78–82. (308 с).
3. Вітик Ю. Дотримання прав і свобод людини: принцип діяльності Національної поліції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 116–121.
4. Корецький Ю.О. Державне регулювання забезпечення безпеки в умовах виникнення надзвичайних ситуацій: автореф. дис. ... к.н.з держ.упр.: 25.00.05. Націон.університет цивільного захисту України. Харків, 2020. 23 с.
5. Кузніченко С.О. Адміністративно-правове регулювання захисту українського суспільства як особливий напрям політики держави. *Право у сучасному політичному житті України*. Наукове видання. Кер.авт.кол. А.О. Селіванов.К.: Логос, 2020. С. 349–377.
6. Похил О.М. Міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 1 (15). С. 1–18.
7. Чистоклетов Л., Хитра О., Остапенко Л., Скриньковський Р. Поняття, ознаки та зміст правових режимів, що запроваджуються під час виникнення кризових ситуацій. *Траекторія Науки = Path of Science*. 2018. Vol. 4, № 3. Р. 6001–6006.
8. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 року за № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 27.04.2022).
9. Проект Закону про засади державної політики перехідного періоду. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625 (дата звернення: 25.04.2023).
10. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Ukraine Opinion. On The Draft Law «On the Principles of State Policy of The Transition Period». Adopted By the Venice Commission at Its 128th Plenary Session (Venice and Online, 15–16 October 2021). CDL-AD (2021)038 Opinion No.1046/202. Strasbourg, 18 October 2021. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/files/9/d/9d78792-venice.pdf>. (accessed 28 April 2022).